

DE ZELFONTLEDING VAN S. VESTDIJK

13

Karikatuur van S. Vestdijk, getiteld
'Chirurg Vestdijk ontleedt zichzelf', 1950.
Door S. Pennink.

Wilbert van Walstijn

Het accent bij de schrijvende dokter Simon Vestdijk valt vol op de schrijver. Vervang dokter door dokters in de betekenis van dokters consulteren, en het verschuift. Steeds dokterde hij, vooral vanaf zeventiende jaar toen terugkerende monopolaire depressies¹ hem overmeesterden. Artsenij werd geen beroepskeuze vanuit zijn hart; kritisch erover schrijven deed hij wel. Waarnemend, en als scheepsarts heeft hij kort praktijk gehouden. Ervaring die fictioneel werd verwerkt in *De dokter en het lichte meisje*, *De redding van Fré Bolderhey* en *Het glinsterend pantser*, waarin dirigent Slingeland door ziekte gehinderd, vervalt tot gemankeerde womanizer. Een echt Vestdijk-personage dat stuit op onvervuld verlangen. Drie voorbeelden, waarin het 'sluimerend medisch instinct' werkzaam bleef met verwerking van autobiografische details.

Zeventig, is de zelfverklaarde 'depressievirtuoos'² als Vestdijk tegenover Brakman de tel kwijt is: 30 of 40 depressies hebben hem als 'de hel op aarde' geteisterd; soms is hij 'wat half, [maar] normaal in circulatie'.³ Heeft dit alles zijn schrijven beïnvloed? Door snel te schrijven hoopte hij depressies voor te blijven, wat niet altijd lukte.⁴ Lang was hij uitgeschakeld van '53 tot '55. De behandeling omvatte medicatie, een slaapkuur, twaalf elektroshocks en psychoanalyse om 'synthetiserend' over zichzelf na te denken. Vestdijk zette hoog in: behalve dokters en levenslang 'vergiften' slikken, maakte hij om gezond te blijven lange wandelingen. Ook in de bergen met zijn vader, de gymnastiekleraar die hem leerde de dag te beginnen met halter-oefeningen. Verbaasd aanschouwde Mieke Vestdijk dit dagritueel als trouw aan het vaderlijk recept. De student Vestdijk ging als boer en bokser aan de slag om fysieke grenzen

te verleggen. Helende bijwerkingen van musiceren zocht hij op. Oosterse yoga diende 'het emotionele evenwicht'. Voor toegang tot zijn onderbewustzijn noteerde en benutte hij zijn dromen.⁵ Rust en regelmaat werd gevonden in het bosrijke Doorn. Op instigatie van psychiater Rümke schreef hij over *Het wezen van de angst*, toegespitst op vier angstobjecten: dood, seksualiteit, het bovennatuurlijke en het geweten. In zijn vaandel stond al het religieuze streven naar 'duurzaam geestelijk geluk', dat méér baat heeft bij vermeerdering van zelfkennis en mystieke ervaring, dan bij het dienen van een God: liever introspectie dan projectie, te lezen in *De toekomst der religie*. Evenals zijn angststudie een sleutel op het oeuvre, dat hij uitbouwde op ideeën, waarmee het opvalt door een dicht-getimmerde samenhang. Zijn fictie heeft essayerende, aforistische trekjes.

De 34-jarige Vestdijk meldde Marsman voor

'het talent' te kiezen, desnoods bij een 'mindere persoonlijkheid'.⁶ Opmerkelijk toch hoe openhartig hij vrienden inlichtte over zijn depressies. Allen weten ervan. Muziekvriend Pijper vraagt hij hem 'niet als "patiënt", noch op een geforceerde manier als "gezond" te behandelen'.⁷ Maar in de Wachterromans blijven de depressies 'verzwegen'. Opmerkelijk voor een zelfontleding, maar Vestdijk vond het te deprimerend voor zijn lezers, meldt hij in *Gestalten tegenover mij*⁸. Als redacteur van *Forum* weet hij zich omringd met schrijvers die overhellen naar het vitalistische ventisme, waarin het persoonlijke prevaleert boven de vorm in de literatuur. Vestdijk spreekt zuinig over zijn persoonlijkheid; zijn alter ego Anton Wachter komt er als zelfkritiek niet fraai vanaf. Schuldbewuste zelfspot krijgt in het treffend gekozen scheldwoord 'vent' een schurende boventoon. Het kenmerk van de romancier Vestdijk is dat beleving boven beschrijving uitgaat. Dat geldt vooral jeugdtrauma's, want (...) 'ja, in de jeugd zijn de dingen het ergste, daar duren zij het langst, tot heel veel later toe, als ze niet verminderd zullen zijn in zwaarte en verdriet en schaamte en medelijden, (...)'.⁹ Via een achterdeur krijg ik toegang tot de invloed van depressies op Vestdijks schrijverschap. U moet 'invloed' niet misverstaan. Met de tijdstafel van zijn depressies in de hand leg ik geen direct verband met wat hij opschreef. Invloed moet u verstaan als een 'preoccupatie' met onderwerpen

die te relateren zijn aan zijn deprimerende angsten. Ik ben fan van Van Duinkerken opvatting, uitgewerkt in: *De mensen hebben hun gebreken*.¹⁰ Volgens hem stuurt en scherpt het gebrek de kunstenaar. Is het toeval dat de blinde Homerus een ziener werd? Erasmus zo hekelde omdat jichtpijnen hem kwelden? Anders en sprookjes schreef om zijn aartslelijkheid te ontstijgen? Wat bedoelde Vestdijk toen hij zei 'te scheppen vanuit een gemis, of 'een tekort'?¹¹ Henriëtte van Eyk vertrouwde hij toe dat 'zonder depressies (...) was ik een totaal ander mens, met andere gevoeligheden, waarschijnlijk zonder speciale talenten' (...), zonder depressie was ik "ik" niet (...).¹² Depressies zijn 'de prijs' voor mijn talent.¹³ Naar de beeldvorming wilde Vestdijk pas laat erover schrijven, getuige zijn nagelaten romanfragment *De Persconferentie*, waaraan de 71-jarige zes dagen heeft kunnen werken in november '69. Toch heeft zijn constitutie zijn schrijven aldóór beïnvloed.¹⁴ Ter toelichting ga ik in op de in zijn werk volop aanwezige demologie; op zijn ambigue verhouding tot de dood, die zowel vreemd als vertrouwd, genegeerd en verwelkomd wordt, troost en afschuw inboezemt. En op de rode draad van 'paradoxaliteit' in heel het leven, met grote gevolgen voor hoe mensen in het leven staan: angstig tussen 'overgave en afzondering'. Bij Vestdijk is alle angst verwachtingsangst.¹⁴

1 De term monopolair is gebruikt om aan te geven dat bij Vestdijk manische fasen (bipolair) vrijwel ontbraken.
2 In *Gestalten tegenover mij* (1961), p. 17 en 18.
3 Zie 'Willem Brakman & Simon Vestdijk; *Gaven, giften en vergiften*, *Brieven*, Nico Keuning (2018).
4 *Het vijfde zegel* (1937) is een van de romans waarvan het ontstaan door een diepe depressie is onderbroken. Vestdijk heeft ook onvoltooid werk nagelaten. Niet altijd is duidelijk of werk onvoltooid is gebleven uit artistieke overwegingen dan wel vanwege een depressie is afgebroken.
5 Tegenover Bibeb noemt Vestdijk *De kellner en de levenden* (1949) als voorbeeld waarvoor hij een eigen droom inzette. Zie *Vrij Nederland*, 3 mei 1969.

6 Brief november 1934, opgenomen in de brievenroman *Heden ik, morgen jij* die hij met Marsman schreef.
7 Brief 10 september 1943, opgenomen in *Merlijn; Het ontstaan van een opera in brieven en documenten*, Arthur van Dijk en Mieke Vestdijk (1992).
8 *Gestalten tegenover mij*, o.c., p. 17.
9 Het slot uit *Het glinsterend pantser* (1956).
10 Anton van Duinkerken, *Verzamelde geschriften*, deel I (1962). Het essay dateert uit 1935.
11 Tegenover het schrijven vanuit 'een tekort' stelt Vestdijk het schrijven vanuit 'een overvloed'. Zie zijn opstel 'Het lyrisch beginsel van de roman', in *De leugen is onze moeder* (1965). De 'gefrustreerdheidshypothese' is hem 'sympathieker'. Later uit Vestdijk zich persoonlijker: 'Sommige kunstenaars scheppen uit overvloed, en anderen die scheppen vanuit een gemis. Dan heb ik mezelf altijd als een duidelijk voorbeeld beschouwd van het gemis.' In: Nol Gregoor', Mij laatste interview met Simon Vestdijk' in *Maatstaf*, In memoriam, 4/5 1971.
12 In: brief aan Van Eyk 19 juli 1946, in Wim Hazeu, *Wij zijn van elkaar*, (2007).
13 Vestdijk benoemde herhaaldelijk vitale kenmerken van zijn depressies: verstoorde slaap en stofwisseling, eetlust en stijve motoriek, zweten, hartkloppingen en moeite met spreken. Van emotionele aard waren zijn angsten, vergaande wilszwakte en lusteloosheid.
14 In: *Het wezen van de angst* (1968), 2de druk 1979, p. 29.

Volgens Maarten 't Hart geloofde Vestdijk in de duivel, die hij omdoopte tot 'Deus inversus' en 'het gevaarlijkst is, wanneer hij zich als God vermomt'.¹⁵ Vele duiveltjes, demonen, kwelgeesten, nachtmerries en hellevaarten, spelen een prominente rol in zijn werken. Het is een register met veel 'vrije' associatie. Zo scheidt ridder Hugo zijn eigen onderwereld in *De oubliette* mensen offerend om zijn eigen sterfelijkheid af te kopen. Een duivelse omkering van Christus levenschenkende offerdood. Maar de dood meldt zich bij Hugo als een 'klapwiekend monster'. Meneer Visser's hellevaart behoeft geen toelichting over de vorm. De hellevaart manifesteert zich in de nachtmerrie ter veroordeling van de sadist Visser. Aangrijpend is de terugkeer van de vijf jaar dood gewaande soldaat Höllriegel, letterlijk helledrempel in *Het spook en de schaduw*. Hij ziet spoken, maar alle hulp komt niet aan, omdat oorlogstrauma's hem verhinderen zijn innerlijk te ontsluiten. In *Een moderne Antonius* wordt Olivier door hallucinaties geplaagd. Jeroen Boschachtige duivels eisen een hoofdrol op. Saillant detail is dat niet dokter Carolus de redder is van de bankier. Hij wordt neergezet als een trawant van de duivel. Maarten 't Hart vermoedt dat Vestdijk hier over zijn depressies schrijft.¹⁶ Opnieuw kiest hij voor een hellevaart. Een taxi brengt Olivier in een heenreis naar een onderwereld. Soms keren personages terug, soms niet. Er is een hallucinaire variant, waarin de onderwereld zelf naar boven komt in een evocatie van het dodenrijk. In *Bericht uit het hiernamaals* zoekt dr. Hildevoort contact met aardbewoners om te waarschuwen voor het lichaamloze zielenleven dat veel aanpassingsvermogen vergt! In *De kellner en de levenden* worden twaalf flatbewoners door hogere

machten ontvoerd. Eenieder is getekend naar één van de twaalf sterrenbeelden als betreft het een doorsnee van de mensheid. Na een heenreis, na onderwerping aan een openbare biecht als 'laatste oordeel' keren zij als 'apostelen' met meer zelfkennis terug.

Vergankelijkheid en dood vormen als ware wedloop met de tijd¹⁷ een overheersend thema. De dood kan door vrijmoedige levenswandel worden getart, zoals in het pestverhaal *Het veer*. Vestdijk onderzoekt verschillende houdingen tegenover de dood. Alleen al in de dichtbundel *Thanatos aan banden* zijn het er dertig!¹⁸ Een paradoxale titel, want laat de dood zich wel binden? Afwijzen, ontkennen, aanvaarden of verzoenen, dát kan. Varianten worden schematisch gerangschikt. De eerste zeven gedichten handelen over de afgewezen dood, gericht op 'Uitstel'; dan volgt een irrationeel spel met de dood. In de herfst stuit de dichter alom op 'Kwijnende liefde' en roept 'wie weet hoe hij beminnen moet in 't najaar, hij spreke; want zijn raad is goud waard'; in 13 tot en met 18 is er aanvaarding in 'De getrooste dood', 'die de weg vervolgd die hij vanouds moet gaan'. Dialectisch is de omgang met de dood in 'Goddelijk dilemma'. God experimenteert met de opheffing van de dood, maar ziet de onmogelijkheid ervan in en roept ter wille van zijn 'scheppingswerk' de dood terug in leven. Platonisch is Bachs dood die al componerend sterft wat hem eeuwig behoeden zal voor ontheiliging. Afsluitend volgt het gedicht 'Verzoening': het beste wat de mens kan doen voor overwinning van doodsangst. Onverzoenlijk echter is Vestdijk over zelfmoord. Max Nord, vertrouweling van Vestdijk bij *Het Parool*, meent dat zijn 'Advies inzake zelfmoord'

geschreven is als verweer tegen zijn eigen zelfmoordneigingen.¹⁹ Ook Vestdijks geliefde Henriëtte van Eyk lijkt dat te suggereren. Eén keer verschaft zij zich toegang tot hem tijdens een depressie: 'Ik vond hem, doodstil, in zijn kleine slaapkamer. De houten schotten voor het raam hielden alle licht tegen. 'Ik ben het', zei ik. In het donker graaide ik naar zijn hoofd, zijn hand. Hij mompelde wat. Ik kreeg de indruk dat hij niet tegen mij sprak, maar tegen de leegte om hem heen. Eén zin heb ik duidelijk verstaan. 'Het is één troost dat er een dood is...'²⁰

In zijn advies dat in '47 is voorgepubliceerd, wijst Vestdijk zelfmoord rigoureuus af als 'een farce, een tragi-comedie', gebaseerd op een 'onzinnige denkfout'; gevolg van een 'splitsing der persoonlijkheid' waarbij de 'ik-moordenaar' tegenover 'het ik-slachtoffer' komt te staan.²¹ Beide 'acteurs' jagen verschillende doeleinden na. De moordenaar wil de onmiddellijke vernietiging van het ondraaglijke lijden, niet de dood van het slachtoffer. De denkfout berust volgens Vestdijk hierop dat na de vernietiging van het lijden er niemand meer is om ervan te profiteren. Het is een cynische gedachtegang in een emotioneel getoonzet essay. Het bevat een voetnoot, waarin verwezen wordt naar zijn bundel *Essays in duodecimo*. Maar die verschijnt in '52 zonder het 'Advies'. Hield Vestdijk het als een te hartstochtelijk egodocument achter? Ik vond dat zo heftig, dat het is opgenomen in *Gepassioneerd wikkelen en wegen*.²² Het herinnerde mij aan de zelfmoord die zich naar het in het 'Advies'

De dood verbeeld in *Thanatos aan banden*.

ontvouwde patroon, een balans-zelfdoding voltrekt. In chaotische tweestrijd verkiest de schilder Wegener in *Deschandalen* zijn apocalyps. De slotzin luidt: Maar tot het laatst toe wist hij, -wist iets in hem-, dat hij leefde, dat hij daar verkeerd aan deed.²³ Hij ziet zijn toekomst geblokkeerd.

Het is maar een kort aforisme in *De toekomst der religie*: 'Wonderlijk, irrationeel en paradoxaal namelijk is het gehele leven, op ieder moment, en in al zijn manifestaties.'²⁴

15 In *De toekomst der religie*.

16 Zie zijn bespreking van de roman in: H. Br. Corstius & Maarten 't Hart, *Het gebergte* (1996).

17 Citaat uit Vestdijks gedicht 'De uiterste seconde'.

18 *Thanatos aan banden* verscheen in 1948, maar werd in oorlogstijd geschreven.

19 Max Nord, 'Zelfmoord: een denkfout voor Vestdijk' in *Vestdijkkroniek*, 29 (1980).

20 Henriëtte van Eyk, 'Herinneringen aan Simon Vestdijk', *Maatstaf*, In memoriam-nummer 1971, o.c.

21 Het 'Advies' is voorgepubliceerd in *Kompas der Nederlandse letterkunde*, 1947. Nord (zie noot 19) stelt ten onrechte dat zelfmoord in *Het wezen van de angst* niet voorkomt. In hfd. 8 komt het ter sprake als 'vlucht naar voren'; inhoudelijk vergelijkbaar met het 'Advies', maar zonder emotionele waardeoordelen.

22 S. Vestdijk, *Gepassioneerd wikkelen en wegen; verspreide essays en kritieken*, Prominent, 2016.

23 Algemeen wordt deze roman uit 1953 gezien als een sleutelroman, waarin Wegener naar Vestdijk zelf is gemodelleerd. G.H. Wynia komt tot zeven romans, waarin zelfmoorden voorkomen, maar telt enkele 'grensgevallen' niet mee. Zeker het niet meetellen van *Het spook en de schaduw* (1966) gebeurt op dubieuze gronden. Wynia wil de zelfmoorden tot het tijdsbestek 1940-1958 begrenzen vanwege persoonlijke problematiek van Vestdijk in die fase. Zie zijn 'Troost of vergissing?', *Vestdijkkroniek*, 1988, nr. 59.

24 *De toekomst der religie*, o.c., vijfde druk (1975), p.67.

Vestdijk grossiert in paradoxen! Tweestrijd als tragisch lot, is veel vestdijkpersonages beschoren. Hij munt hiervoor begrippen, zoals ‘paradoxale verenkeling’, ‘grondparadox’ en ‘polarisatie’. Zij komen samen in *Het wezen van de angst*, waarin de mens ‘verenkeld’ verschijnt in de betekenis van op zich zelf staand. Dat is paradoxaal, omdat de mens vanuit de Eros aanvoelt dat eenzaamheid ongewoon is, want de ander heeft veel gemeen, én genoeg verschil om naar de ander te verlangen op wie men is aangewezen. Maar overgave stuit op de grondparadox, waaruit alle andere antithesen voortvloeien: het Ik en de Ander ‘sluiten elkaar logisch buiten.’ Zij zijn ten diepste onkenbaar, en veelal onbereikbaar omdat iedereen de aantasting vreest van zijn individualiteit. Overgave wordt begrensd doordat er naast ‘vertrouwdheid’ ook altijd de ervaring van ‘vreemdheid’ is die aanzet tot afweging van ‘overgave in afhankelijkheid’ tegen ‘afzondering om zelfbehoud’. Fraai is die antinomie metaforisch gevangen in een Anton Wachter-titel: *De vrije vogel en zijn kooien*. De frictie tussen vrijheid en gebondenheid is aangescherpt in *Juffrouw Lot* met als krachtmeting ‘s mensen concurrerend streven naar liefde, autonomie en macht. In het slotdeel worden Lot, Fred en Gerard neergezet als ‘apen in knechtschap’. De begeleidende angst is nooit totaal en gaat gepaard met anti-angst, met afweer zoals vluchten of vechten, humor en zelfspot of onverschilligheid. Angst heeft nut; mag niet uit het leven verdwijnen als ‘bron van zelfkennis’ en als katalysator en stoplicht in het leven.

Dualiteit is voor Vestdijk een klassiek thema: Apollo én Dionysos: geest tegen drift, orde tegen chaos, controle tegen roes; het wemelt ervan in zijn werken. Vestdijk omhelst wel het Apollinisch devies ‘van niets te veel’; beproeft ook

de Laotseaanse ‘leer van het midden’ in *De dokter en het lichte meisje*. Maar het midden blijkt moeilijk vindbaar, omdat het dynamisch en allerminst neutraal is. Waar tweespalt heerst, verschijnen talrijke dubbelgangers, gedaanteverwisselingen, of persoonsafsplitsingen. Angst blijkt een polariserende emotie. Aannemelijk is dat Vestdijk hier leunt op wat hij zelf tijdens depressies doormaakte en de ontleding daarvan in zijn angststudie.

Zo versta ik zijn opmerking ‘te scheppen vanuit een gemis’. Van Duinkerken had gerust de vraag kunnen opwerpen of Vestdijk de kloof tussen ideaal en werkelijkheid aangreep om zijn eigen tweespalt te verwerken. Zou Vestdijk in het zicht van het einde van zijn schrijverschap nog één keer zijn tweespalt hebben willen onderstrepen? Eind februari ‘69 voltooid hij zijn laatste roman *Het proces van Meester Eckhart*, de middeleeuwse monnik, in wie Vestdijk zijn ideaal mystiek-introspectieve menstype tekent.²⁵ Mystiek is volgens Vestdijk geschikt om ‘heelheid’ te ervaren. Eckhart acht zich één én gelijke met God; reden voor de Inquisitie hem aan een proces te onderwerpen, want wie één en gelijk is met God heeft geen voorbeeld meer. Eckharts bede luidt: ‘dat [God] ons moge voorthelpen uit een leven dat verdeeld is, in een leven dat één is geworden.’

In mei ‘69 vervalt Vestdijk na acht jaar plots terug in een depressie.²⁶ Herstellend schrijft hij op 1 augustus Lubberhuizen de brief waarin hij *De Persconferentie* aangekondigd. Het zal over zijn depressies gaan. In die brief komt ook een bede tot God voor, die in toonzetting nergens lijkt op die van Eckhart: ‘Rotzak, als je bestaat, neem deze zwijnerij van mij af.’

De brief sluit af met: ‘Beste Geert, het is geen

staatsgeheim, maar laat deze brief nog maar aan niemand lezen. Het komt mij n.l. voor, dat er een wel leuke cynisch-realistische roman in zit, (...). Eerst zal er nog wel een andere roman komen (...). Bewaar vooral deze brief!’²⁷

Is hier – met zijn cursivering – sprake van een arrangement als laatste statement? Tegenover de heelheid van de mysticus staat de ‘cynisch-realistische’ schrijver die vanaf zijn jeugd een kloof had te overbruggen. Over zijn eerste depressie schrijft hij in *De Persconferentie*: ‘Waarom mij nu dit lot? Liever dood. Maar dit zei ik nooit, het klonk te kras, en ik was ervan overtuigd, dat mijn gemakkelijk ongerust te maken moeder dadelijk mijn vader gemobiliseerd had. Ik dacht ook weinig over de dood na, de dood was voor mij nooit een ervaring geweest, en zeker geen verlossing. Ik wilde

ervan af, dat was alles, en ‘willen’ kon ik juist niet.’ Schrijven kon hij wel. Volgens Gregoor schreef Vestdijk ‘om niet te hoeven leven.’²⁸ Ik meen dat schrijven zijn remediërend leven tegen depressies 19 in was. Het schrijven van romans is ‘het verbeelde spel om angst te bestrijden.’²⁹ Een nogal persoonlijke noot in een studieuw werk over angst. Hij geloofde in de zuiverende, helende werking van kunst. Een proeve hiervan is de aanschouwing van de geschilderde martelaar Sint Sebastiaan. Deze brengt de jonge, gepeste Anton die zijn angst tegemoet treed even ‘een verpletterende overwinning op de angst’.

Als schrijver toont Vestdijk veerkracht. Dankzij zijn gemis is hij op zoek naar levenskunst! Bij hem telt ‘het tekort’ om in het leven te kunnen slagen. Best actueel, toch!?

Dit is een bewerking van de lezing voor het symposium ‘Schrijvende dokters’ van het VUmc op 21 september 2019.

25 W. Hazeu kwalificeert deze roman in *Vestdijk, een biografie* (2005) als ‘zijn testament’, p. 804.

26 Vestdijk heeft in die periode veel baat gehad bij nieuwe medicijnen, waaronder tofranil. Vestdijk dokterde zelf, want via Brakman wist hij buiten zijn behandelende geneesheren om aan extra doses pillen te komen.

27 De brief (1-8-’69) aan uitgever Geert Lubberhuizen is opgenomen in *De Persconferentie* (1973). Op 5-11-’69 begon hij aan deze ‘depressieroman’. Zes dagen later stopt het schrijven wegens terugval in een depressie.

28 Nol Gregoor, *Simon Vestdijk en Lahringen*, 1958, p. 67.

29 *Het wezen van de angst*, o.c. p. 568.